

TÜRK KÜLTÜR TARİHİ BAKIMINDAN ARŞİVLERİMİZİN ÖNEMİ*

NEJAT GÖYÜNÇ

Zaman zaman yurdumuzun yer-altı ve yer-üstü servetlerinden söz edilir, bunların değerlendirilmesi yapılarak, kâh işletemediğimiz, onaramadığımız için üzüntü duyulur, kâh Allah'ın yurdumuza bahş ettiği bu lutuf ve bereketten doğan kıvanç ve ögünç paylaşılır. Lâkin, aslında yer-yüzünde olmakla beraber, zenginliği, ehemmiyeti, toplumumuza maddî ve manevî sahada sağlayabileceği faydaları çoğunluğun meçhûlü olduğu, bazan sandıklar içinde, bazan rutûbetli yerlerde bizlere, insan yüzüne, temiz havaya, güneşe hasret kaldıkları için, saklı, gizli, gözlerden irak bir hazinemiz daha vardır: Türkiye Arşivleri ve içerisindeki bakım bekleyen, tozdan, nemden sahifelerini bazan dantelâ gibi işleyen kurtlardan arınmaya muhtaç, ancak bir kısmının sayısı hakkında tahminler yürütülebilen bir yığın evrak, tam deyimi ile “yükte hafif, bahada ağır” bir sürü kâğıt parçası. Onları bir yandan küçük kitap böcekleri kemirir, karınlarını doyururken, diğer taraftan bir kısım dostları onların açlığı, özlemi içerisinde dirlir; bu zararsız yaratıklar onları deşememe, değerlendirememenin çâresizliği içerisinde yanar, tutuşurlar. Belgeler ve okuyucuları, engin sessizlik ve sabırla bekleyişleri içerisinde maksat bakımından birbirlerine zıt iki kutup teşkil ediyor gibi görünürler. Halbuki, onları, aslında birbirlerinin gönüllerinde yatan, kavuşacakları günü, ânı bekleyen bahtsız sevgililere benzetmek daha doğru olur.

Arşivlerimiz hem kemiyet, hem keyfiyet bakımından çok zengindirler. Her iki yönü ile de, bunların en haşmetlisi olan İstanbul'da Başbakanlık Arşivi' 2nde mevcut belgelerin çekirdeğini sadârete, yani

* Bu makale, 3 Mayıs 1972'de Ankara'da Millî Kütüphane'de verilen bir konferans metnine küçük ilâveler yapılması ve notlar eklenmesi ile meydana gelmiştir.

¹ Turgut Işıksal, *Arşivlerimizin durumu ve problemleri, Türk Kültürü*, sayı 119, 1972, s. 36-47.

² Mithat Sertoğlu, *Muhteva bakımından Başvekâlet Arşivi*, Ankara 1955.

Divân-ı Humâyûn'a ve Bâb-ı Âsafî'ye ait bulunanlar meydana getirir. 1945'den sonra Maliye, Vakıflar, Bâb-ı Âlî ile muhtelif bakanlıklara ait bir kısım evrak da buraya devr olunmuş, sonraki sekiz yıl içerisinde miktarları 23 milyonu aşmıştır. Başbakanlık Arşivi'ndeki münferit belgelerin miktarı, bizzat onun kıymetli Genel Müdürü Mithat Seretoğlu³ tarafından 50 milyon civarında kadar tahmin edilmiştir. Türkiye'nin bu en büyük, ismi ansiklopedilere⁴ girmiş arşivinin dışında, yine İstanbul'da Deniz ve Topkapı Sarayı Müzesi, Defterdarlığın alt katındaki Hariciye, Süleymaniye'deki Müftülük Arşivleri'nin, Ankara'da Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Kızılay Genel Müdürlüğü, bir kısım Bakanlık Arşivlerinin yanı sıra, İstanbul'da Belediye Kitaplığı'nda Muallim Cevdet yazmaları arasında, Anadolu'nun çeşitli şehirlerindeki müzelerde, tekke ve zâviyelerde, kilise ve manastırlarda, bazı özel ellerde sayıları henüz tahmin bile edilemeyen pek çok evrak ve defter bulunduğunu belirtmek gerekir.

Bu belgelerin Osmanlı İmparatorluğu'nun Fas'tan İran'a, Habeşistan'dan Budin'e ve Rusya'ya kadar uzanan geniş toprakları üzerindeki bir çok milletlerin tarih ve kültürlerini ilgilendirmesi, onların mahiyet bakımından da kıymetlerini, şüphe bırakmayacak şekilde, ortaya koyar. Bu sebeple, arşivlerimizde sık-sık yabancı devlet uyruklarının müsaade alarak çalıştıkları, yine arşivlerimizin önemini bir çok yabancı dilde yayınlanmış ilmî makalelere konu olduğu görülür.⁵ Bu belgeler içerisinde Osmanlı-Türk Tarihi'ni olduğu kadar, bilhassa sosyal ve kültürel hayat bakımlarından Anadolu'nun osmanlı türklerinden önceki devrelerini de aydınlatanlarının bulunması pek tabiidir.

Kültürü, bir toplumun sosyal ve ekonomik yaşayışına hâkim olan ihtiyaç, inanç ve düşüncelerin, yine ilkinin teminine, son ikisinin ise, ifade olunmasına imkân veren dil, sanat, mimarlık ve benzeri alanlarda meydana getirdiği eserlerin, başarıların bir bütünü olarak tarif etmek hoş görülürse, konunun da çerçevesi kendiliğinden ortaya çıkar.

Arşiv belgelerimizin dil bakımından önemini Türk Dil Kurumu'muz tarafından benimsendiğine hiç şüphe yoktur. Kurum'un, *Halk*

³ Aynı eser, s. 87.

⁴ Bernard Lewis, *Başvekâlet Arşivi, Encyclopedia of Islam* 2.

⁵ Örnek olarak bak. Bernard Lewis, *Notes and Documents from the Turkish Archives*, Jerusalem 1952.

*Ağzından Söz Derleme Dergisi*⁶ gibi seri yayınlarından ve pek değerli-
lerinden biri olan *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*⁷’nde faydalanılan eserler
arasında Ankara, Bursa, Kayseri ve Edirne Şer’iyye Sicilleri’nden
bazılarının da bulunması, bu hususta en büyük kanıtları teşkil ederler.
Lâkin, gerek bu tür defterler, gerekse diğer arşiv belgeleri o kadar
engindir ki, Türk Dili ve gelişmesi yönünden başlı başına pek çok
araştırmaların konularına gebe bulduklarını hatırlatmak yerinde
olur. Bu hususta bir-iki örnek verelim:

Kızıl-ırmak’ın eski isminin Alis (Halys) olduğu malûmdur. Bu ad
Dânişmend-nâme’de geçtiği gibi, XIII. yüzyıla ait bazı vakfiyelerde,
yine XIII. ve XIV. yüzyıllara ait vekâyi-nâmelerde ve belgelerde
Âb-ı Sivas (Sivas suyu) denildiği, Kızıl-ırmak adını bu nehre göçebe
Türkmenlerin verdikleri, bu ismin Dulkadır-oğulları’na ait vakfiye-
lerde de geçtiği Osman Turan⁸ Bey tarafından belirtilmektedir.
İstanbul’da Başbakanlık Arşivi’nde Divân-ı Humâyûn Ruûs Kalemi
Defterleri⁹’nden birisinde rastlanan “*Tevliyyet-i vakf-ı cısr-i Gürcü, der
Irmağ-ı Sivas. Sivas’ta vâki Nehr-i Alis ve elsine-i nâsda Kızıl-ırmak dîmekle
meşhûr nehrin üzerinde merhûm Gürcü Hüseyin binâ eylediği cısr . . .*”¹⁰
ibaresi Alis isminin 1718 (1131) tarihlerinde yaşadığını bize gösterdiği gibi,
“*Âb-ı Sivas*” deyimindeki Farsça “*âb*” kelimesinin de yine aynı devir-
de atılarak, yerine Türkçe’si “*ırmak*” kelimesinin konulduğunu gös-
termektedir. Zaten bu dönemde, belgelerde, terkipler henüz muha-
faza edilmekle beraber, zaman zaman yabancı kelimelerin yerini
Türkçe’lerinin aldığına tanıklık eden başkaları da vardır: “*mizân-ı
galle*” yerine “*ölçücülük-i buğday*”¹¹ deyiminin kullanılması gibi.

Belgelerde bazan bir deyimın açıklandığı da görülür: “*zûvârcılık
ta’bir olunan şa’ir ve dakiki furuhtu* (arpa ve unu satışı)”¹² açıklanmasın-
daki gibi. Bu arada şunu da belirtmekte büyük fayda vardır, kanun-

⁶ Ömer Asım Aksoy (yöneten), *Derleme Sözlüğü*, Ankara 1963-72, I-VI.

⁷ Ömer Asım Aksoy-Dehri Dilçin (düzenleyenler), *Tarama Sözlüğü*, Ankara,
1963-72, I-VI.

⁸ *Selçuklular zamanında Türkiye, Siyasî Tarih, Alp Arslan’dan Osman Gaziye*, (1071-
1318), İstanbul 1971, s. 123, not 41.

⁹ Bu defterlerin mahiyeti için bak. Nejat Göyünç, *XVI. yüzyılda Ruûs ve önemi,
Tarih Dergisi*, XVII, 1968, s. 17-34.

¹⁰ BA, DHRD (Başbakanlık Arşivi, *Divân-ı Humâyûn Ruûs Defterleri*), no. 27, s. 82.

¹¹ BA, DHRD, no. 32, s. 200.

¹² BA, DHRD, no. s. 371.

nâmelerde, bilhassa arazi gümrük ve iskeleler ile ilgili olanlarında yığınla terim geçmekte ve bunların da açıklaması yapılmaktadır. *Tarama Sözlüğü*'nde *Fatih kanun-nâmesi* ile *Tevkii Abdurrahman Paşa kanun-nâmesi*'nin tarandığı gibi, diğerlerinin de üzerinde durmak gerekir.

Arşiv malzemelerinin kullanılması, ayrıca bazı kelimelerin bilinen manâlarına yeni ilâveler yapmak imkânını da sağlamaktadır. Bu hususta, yine *Tarama Sözlüğü*'nden bir örnek alalım: Burada “*oturak*” kelimesine¹³, XIV. ve XIX. yüzyıllar arasında yazılmış bazı edebî ve tarihî eserlerden yararlanarak “*ı, sabit. sakin, mukim, 2. oturacak yer, 3. mütekait, emekli*” karşılıkları bulunmuş, “*oturak eylemek, oturak etmek*” deyimlerinin de “*konaklamak, ikamet etmek*” anlamlarına geldiği belirtilmiştir. Tabii olarak, oturak kelimesinden türeyen terkipler de Sözlük'te yer almaktadır. Kelime, XVI. yüzyılda “... *yevmî yüz ellîşer akçe tekaüd vazifesi tayin olunmak buyuruldu*¹⁴”, “... *Ayasofya zevâidinden kanun üzere oturak vazifesi tayin olunup...*¹⁵”, “*hekimbaşı Mustafa Çelebi ulûfesiyle oturak olmak yetmiş akçe ile hassa harcından buyuruldu*¹⁶”, “... *İskender Bey pîr olup oturak ihtiyâr etmekte...*¹⁷”, “*Özer sancağı beyi olan Mehmed Bey bazı marazz âriz olmuştur, deyu oturak rica etmeğin, kanunları üzere oturak verilmek buyuruldu*¹⁸” cümlelerinden de anlaşılacağı gibi, sade “*mütekait, emekli*” değil, “*tekaüd, tekaüdlük, emeklilik*”, hatta “*tekaüd vazifesi*”, yani “*emekli aylığı*” karşılıklarında da kullanılmaktadır.

Ayrıca, “*oturak*” XVI. yüzyıl belgelerinde “*konaklama*”, yahut “*konak*” karşılığını da ifade etmektedir. Bu cihetle, *Tarama Sözlüğü*'nde, Âşık-Paşa-zâde'den alınmış olan parçadaki “*üç gün andan oturak oldular*” cümlesindeki “*oturak olmak*” deyimini “*sakin oldular*” şeklinde değil, “*konakladılar*” tarzında anlamak daha doğru olur, kanısındayız.

Arşiv belgelerinden, yalnız kelime ve lugat bakımlarından değil, ifade yönünden de faydalanılabilir. Çünkü, bir çok hükümlerde, kısa da olsa, vak'a tekrarlanmaktadır. Meselâ, Antep Şer'iyye Sicilleri'nden aldığımız şu iki kayıta olduğu gibi: “... *kassâb-ağası Mustafa*

¹³ Ömer Asım Aksoy-Dehri Dilçin, *aynı eser*, V, 3031-3.

¹⁴ BA, *KK (Kâmil Kepeci Defterleri)*, no. 225, s. 283.

¹⁵ BA, *KK*, no. 225, s. 190.

¹⁶ *Aynı defter*, s. 163.

¹⁷ BA, *KK*, no. 233, s. 101.

¹⁸ BA, *KK*, no. 238, s. 14.

Beşe, eğer bir dahi kassâb-ağası olursam, mahkeme taminine elli guruş nezrim olsun, dedikte eğer ol vakitte kangı kadı bulunursa, benden elli guruş nezrim almazsa, kıyâmet gününde iki elim yakasındadır¹⁹”, “. . .mezkûr Hüseyin meclis-i şer'e gelüp, şöyle ikrâr idüp, didi ki, Eyne bint-i Şah Ali bana 'gel' didi. Ben dahi gice ile vardım. Kız ile musahabet etdüm, diyu sebt-i sicill olundu²⁰. 1531 senesinin Eylûl'ü ortalarında cereyan eden bu son vak'ada kızın ifadesine müracaat olunduğunda, "inkâr ile cevap virüp", "yemin-i bi'llah" ettiğini tahmin etmekte güçlük yoktur, sanırım²¹.

Arşivlerimizde bulunan defterlerin bazan iç kapaklarında veya sonlarında kâtiplerin bir kısım marifetlerine de rastlanır. Lala Mustafa Paşa'nın Doğu serdarlığı²² zamanında, 9 Ağustos 1578 tarihinde vukû bulan Çıldır muharebesini²³ anlatan ve:

*"Anlar ol hâletile" kuskuna kuvvet diyecek,
Didiler kaçduğı tarihine "hey hey Kara Han"*

beyiti ile sona eren tarih manzûmesi ile, ertesine sene kazanılan bir zafere işaret eden:

*"Çıkup arşa bıraktı kur'a âhum,
Aradı gökleri dūd-ı siyâhum
Yazılmış kur'ada tarihi bu kim
Acem Şâhın sen aldun Pâdişâhum²⁴"*

dörtlüğü, aynı zamanda tarih manzûmesi, bu tip edebî türlere iyi birer örnek teşkil ederler.

Vaktiyle Ahmet Refik (Altunay) Bey'in yayınlamış olduğu XVI.-XIX. yüzyıllar arasında İstanbul hayatı ile ilgili belge derlemelerinde²⁵ ve bir kaç sene önce *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*'ndeki

¹⁹ *Antep Şer'iyye Sicilleri*, Gaziantep Müzesi, no. 35, s. 1.

²⁰ *Antep Şer'iyye Sicilleri*, no. 1, s. 5.

²¹ *Aynı defter*, s. 6.

²² Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran siyasi münasebetleri, I* (1578-1590), İstanbul 1962, s. 30 vd.d.

²³ Aynı yazar, *aynı eser*, s. 49 vd.d.

²⁴ M. Kemal Özergin, *Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şirvân seferi ile ilgili üç manzûme*, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, II, 1971, s. 266.

²⁵ Ahmet Refik Altunay, *Hicrî on birinci asırda İstanbul hayatı*, 1000-1100, İstanbul 1931; aynı yazar, *Hicrî on ikinci asırda İstanbul hayatı*, 1100-1200, İstanbul 1930; aynı yazar, *Hicrî XIII. asırda İstanbul hayatı*, 1200-1255, İstanbul 1932; aynı yazar, *16 ncı asırda İstanbul hayatı*, İstanbul 1935.

bir makaledeki bir kaç belgede²⁶ Osmanlı başşehirinin çeşitli sosyal yönleriyle beraber, kadın-erkek ilişkilerini de az-çok aks ettirenler vardı. Lâkin, Osmanlı İmparatorluğu'nda taşra şehirlerinde de yukarıda sunulan türde kayıtlara pek az rastlanmaması, kız evlâda arazi intikal etmeyeceği hususunda pek çok ve kesin hükümler varken, yine de 1528 tarihli Aydın kanun-nâmesi'ndeki "bir hatun kişi bir timarda yer tasarruf edüp, boz komayıp, tasarruf eylediği yerün hakkından gelüp, öşrün ve rüsûmun sâhib-i timara edâ eylese, sonra gelen sipahi 'hatun kişiye yer yoktur' deyü elinden alamaz"²⁷ ibâresi, kadınların kadınlara borç para ve eşya vermeleri, bunların ödenmemeleri halinde mahkemelere düşmeleri²⁸, yine kadınlara ait pek çok evkafın bulunuşu, Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınların Tanzimat Devri Edebiyatı'nda bazı tiyatro ve romanlara konu olduğu gibi, her türlü sosyal faaliyetlerden yoksun, kadın-erkek ilişkilerinin de çok dar ölçüde olduğu kanaatinin pek yerinde olmadığını gösterse, gerektir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet adamlarının teb'a arasında din ve dil farkı gözetmediklerini²⁹, müslümanlara tanınan muafiyetlerin, hıristiyan ahali ile meskûn mahallelerde ve köylerde oturanlara da aynen tanındığını biliyoruz. XVIII. yüzyıl başlarında Yugoslavya'da Mostar'da "dersle meşgul iken bi-emri Hudâ, iki gözleri âmâ"³⁰ olan ve baston ile gezmeğe mecbur kalan bir öğrencinin, kimsesizliğini ve geçimini teminde güçlük çektiğini bildirmesi üzerine, kendisine Bosna hazinesinden maaş bağlanması, devletin o devirdeki sosyal yardım anlayışının bir başka kanıtıdır.

Bir başka belge de, bir kısım sosyal hizmetlerin Osmanlı İmparatorluğu'nda nasıl fî-sebili'llah (Allah yolunda) yapıldığını, devletin sonradan böyle karşılıksız hizmette bulunanları, kendi talepleri üzerine koruduğunu göstermektedir. Örnek olay Karadeniz Ereğlisi'nde geçer. Liman ağzında, Tekke (Hacı-Baba Tekkesi) denilen yüksek bir yerde Kapudân Ali Paşa tarafından 1705 sıralarında bir fener yap-

²⁶ Nejat Göyünç, *Osmanlı ceza hukuku ile ilgili belgeler, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 3, Aralık 1967, s. 41.

²⁷ Ömer Lûtfi Barkan, *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zirât ekonominin hukûkî ve mâlî esasları, I. Kanunlar*, İstanbul 1943, s. 7-8.

²⁸ M. Tayyib Gökbilgin, *Müesseseler tarihimizin kaynaklarından: 1579 senesinin Rumeli Sadareti Sicillerinden bazı önemli kayıtlar, Tarih Dergisi*, sayı 25, 1971, s. 79-98.

²⁹ Nejat Göyünç, *XVI. yüzyılda Mardin sancağı*, İstanbul 1969, s. 84, not 13.

³⁰ BA, *DHRD*, no. 17, s. 176.

tırılır; fakat Ali Paşa, bu fenere yağ ve fenerci temini için vakıf yapmadan vefat eder. Tekkedeki dervişler, yerde odun yakarak, ışığından civardan geçen gemilerin faydalanmasını sağlamağa çalışırlar. Buna rağmen, bir kaç gemi karaya vurur; çünkü odun alevi, reislerin yön tayinine yetecek aydınlığı temin edememiştir. Dervişler Divan'a müracaat ederler, Ereğli limanı gümrüğünden günde on beş akçe yağ bedeli, sekiz akçe de fenerci hakkı almağa muvaffak olurlar³¹.

Arşiv belgelerinin Türk süsleme sanatları yönünden önemine rahmetli Rıfık Melül Meriç "*Türk Nakış Sanatı Tarihi Araştırmaları*"³² adlı yayınının giriş kısmında işaret etmişti. *Şeh-nâme, Hüner-nâme, Neseb-nâme, Zübdetü't-tevârih* gibi minyatürleri ile meşhur XVI. yüzyıl sonlarının büyük eserlerinin sahibi şehnâmecî Seyyid Lokman'ın, eserlerini hükümdara sunuşu vesilesiyle, kendisine verilen ihsanlar ile, bu tanınmış şahsiyetin kendisi ve ailesi mensupları hakkındaki kayıtlara arşiv belgeleri arasında tesadüf olunduğuna evvelce işaret olunmuştu³³. Bu münasebetle, onun eserlerini meydana getirirken, hizmetleri geçen bütün nakkaşların, hattatların, mücellid (ciltçi)'lerin isimlerini kapsayan listelerin de bulunduğunu belirtmek yerinde olur³⁴. Bu listelerden Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Öğretim Görevlilerinden Dr. Günsel Renda tarafından, "*Üç Zübdet-üt-Tevârih yazmasının incelenmesi*" (1969) adlı doktora tezinde faydalanılmıştır.

Arşiv malzemesi, bilhassa, hâlen Rumeli-hisarı müdürü sayın Muzaffer Erdoğan'ın bir kaç makalesinde de temas ettiği gibi, Türk Mimarî Tarihi bakımından da son derecede ehemmiyetlidir³⁵. Bugün gerek Anadolu'da, gerek Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyeti altında vaktiyle bulunmuş sahalarda eski Türk eserlerinin ancak izleri, bakıyyeleri kalmıştır. Balkanlarda, yabancı ellere düşmek

³¹ BA, DHRD, no. 4, s. 267.

³² *I. Vesikalar*, Ankara 1953.

³³ Nejat Göyünç, *XVI. yüzyılda Ruûs ve önemi*, s. 31-2.

³⁴ BA, KK, no. 225, s. 321; KK, no. 239, s. 243, 305.

³⁵ Muzaffer Erdoğan, *Osmanlı Mimarî Tarihinin arşiv kaynakları*, *Tarih Dergisi*, III, 1953, s. 95-122; aynı yazar, *Mehmed Tahir Ağa, Hayatı ve meslekî faaliyetleri*, *Tarih Dergisi*, VII, 1954, s. 157-80; VIII, 1956, s. 159-78; IX, 1958, s. 161-70; XI, 1960, s. 25-46; aynı yazar, *Son incelemelere göre Fatih camii'nin yeniden inşası meselesi*, *Vakıflar Dergisi*, V, 1962, 161-92; aynı yazar, *Osmanlı mimarisinin otantik yazma kaynakları*, *Vakıflar Dergisi*, VI, 1965, s. 111-36; aynı yazar, *Osmanlı devrinde Anadolu camilerinde restorasyon faaliyetleri*, *Vakıflar Dergisi*, VII, 1968, s. 149-205.

bahtsızlığına uğrayanların kasdî tahribini kısmen anlayabilmekle beraber³⁶, Türkiye'de eski devirlerden kalma, Anadolu'da Türk hakimiyetinin meyveleri olan sanat eserlerinin ne türlü cehâlet içerisinde yıkıldıklarını veya tahrip edildiklerini anlayabilmenin imkân olmasa gerektir. Erzincan'da Ulu-câminin avlusunda, içlerinde Mengüçük-oğulları'ndan Fahreddin Behramşah (1162-1225)a, XIV. yüzyılın sonlarına doğru bu şehre hakim olan Emir Mutahharten³⁷e ait olanlarının da bulunduğu altı medresenin³⁸, 1924-30 arasında nasıl yıkıldığını, 1931'de bu ilimizde vali olan Ali Kemalî Aksüt yana yakıla anlatır³⁹. Bu sebeple, 1939'daki zelzeleye o kadar fazla iş kalmamış olmaktadır.

³⁶ Batı Trakya'daki Türk eserlerinin nasıl Yunan idaresi tarafından tahrip edildikleri gündelik gazetelerin konusu olduğu gibi, 1969'da Kıbrıs'ta Baf'ı ele geçiren rumların ilk işlerinin bir camiye yer ile bir edip, yerine oto-park yaptıkları anlatılmış, hatta yeni yapılmış bir Türk okulunun da ne hâle getirildiğini, orada bulunan Türk heyeti üyeleriyle birlikte görmüştük.

³⁷ Yaşar Yücel, *XIV.-XV. yüzyıllar Türkiye Tarihi hakkında araştırmalar, Mutahharten ve Erzincan emirliği, Belleten, XXXV, 1971, s. 665-719.*

³⁸ XVI. yüzyılın ikinci yarısında Erzincan'da bir kervansaraydan (BA, *Divân Defteri*, no. 80, s. 331), XVIII. yüzyılda Erzincan'ın merkezindeki bir dârü's-şifâ'dan (bu eserden A. Süheyl Ünver [*Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında vakıf hastanelerin bir kısmına dair, Vakıflar Dergisi, I, 1938, s. 23*]de kısaca bahs etmektedir), bir kaç medreseden, bir mevlevî-hânedan söz edildiği görülmektedir. İlgilenenlerin dikkatlerine sunulmak üzere, bu hususlardaki bir kaç ufak notu buraya eklemeği faydalı bulmaktayız:

Dârü's-şifâ hakkında, BA, *DHRD*, no. 32, s. 214; Atabeg ve Nizamiye medreseleri, BA, *DHRD*, no. 25, s. 12; Melik Fahreddin medresesi, BA, *DHRD*, no. 27, s. 290; no. 28, s. 303; no. 30, s. 65; Dârü'l-ilm medresesi, BA, *DHRD*, no. 26, s. 33; Taharten (Mutahharten) medresesi, BA, *DHRD*, no. 24, s. 27; no. 27, s. 188; no. 30, s. 5 ve 61; Torumtay medresesi (Seyfeddin Torumtay, Anadolu Selçuklu Devleti emirlerinden olup, 1276'da Erzincan'da beylerbeyi olarak bulunmuş, Amasya'daki Gökmedrese ve camiye yaptırmış, 1278'de ölünce, yine Amasya'daki türbesine gömülmüştür [bak. Osman Turan, *aynı eser*, s. 538-42, bilhassa, not 59]), BA, *DHRD*, no. 24, s. 58 ve 199; no. 27, s. 71; no. 28, s. 166; no. 30, s. 3.

Mevlevî-hâne, BA, *DHRD*, no. 24, s. 278 ve 280;

Buğ'a-i Abdülkerim, BA, *DHRD*, no. 24, s. 322.

³⁹ Ali Kemalî Aksüt (*Erzincan*, İstanbul 1932, s. 236) ise, şu medrese isimlerini vermektedir: Gazi İftiharüddin, Melik Fahrüddin, Atabey, Taharten Bey, Dârü'l-ilm, Nizamiye, Silâhşor Osman Paşa. Erzincan'da 1784 (1198) senesindeki büyük bir zelzelede şehrin bir çok cami, kale, bedesten, hamam gibi binaları ile yıkıldığı, halktan binlerce kişinin öldüğü, yine Ali Kemalî Aksüt (*aynı eser*, s. 220, 232) tarafından belirtilmektedir ki, bunlardan bir kısmının sonradan tekrar yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Bunun neticesi olarak da 1924-30 arasında yok edilenlerin, ilk ana yapılar oldukları sanılmamalıdır.

Yine, Bursa'nın Yenişehir kazasında, Osmanlıların bu ilk başşehirinde, Süleyman Paşa tarafından XIV. yüzyıl ortalarında yaptırılmış olan külliye ait imâret, medrese ve kütüp-hânenin 1950'lerde belediye reisi olan bir zat tarafından yıktırılarak, yerine ufak bir park yaptırıldığı, mahallinde anlatılmaktadır. Bu külliye de, her nasılsa, sadece Süleyman Paşa'nın makam türbesi ayakta kalabilmiştir.

Bu itibarla, arşiv kaynakları Anadolu'da ve diğer yerlerde osmanlı devri yapılarının tam bir sayısını tesbit bakımından ve bu yapıların o zamanlar uğradıkları değişiklikleri anlamak yönünden son derecede ehemmiyetlidirler. XVI. yüzyıla ait Tapu-Tahrir Defterleri'nde yer-yer cami, mescid, medrese, hamam, kervansaray, köprü gibi eserlerin miktarlarını gösteren listelere rastlanabildiği gibi, bunlara ait münferit vesika ve kayıtlar da bol miktarda mevcuttur. Bir örnek olmak üzere, 1526 senesinde kuzeyde Bingöl çevrelerinden güneyde Musul'a kadar geniş bir sahayı kaplayan 15 sancaklı Diyarbekir Beylerbeyliği'nde 32 cami, 162 mescid, 20 medrese, 57 zâviye, 15 muallim-hâne (Kur'an okulu), 14 kervansaray ve 45 hamam bulunduğunu belirtelim⁴⁰ Bugün aynı çevrede bu eserlerden en büyüklerini bile, yukarıdaki sayıda tesbit etmek, aceba, mümkün müdür?

Bir başka misal olarak da IV. Murat devrinin vezir-i azamlarından Bayram Paşa⁴¹ ile ilgili olanların verelim: Bu zatın, Develi-Karahisarı (şimdiki adı: Yeşilhisar)⁴² ve Adana'da Çakıt-suyu kenarında⁴³ birer han yaptırdığı öğrenilmektedir. Bu eserlerden bugün pek bahs edildiği işitilmemektedir.⁴⁴ Bu hanların bakımı ve onarımı için birer "han ağalığı" teşkilâtı kurulduğuna⁴⁵ ve Anadolu'daki eski selçuklu hanlarından olup, zamanla harabiye yüz tutmuş ve bakımsız kalmış olanlarının yeniden canlandırılması ve hizmete açılması için, civarlarına köy kurularak bu mahallerin şenletilmesine de çalışıldığına, bu münasebetle işaret etmenin yerinde olacağını sanırız.

⁴⁰ BA, *Tapu-Tahrir Defteri*, no. s. 279-80.

⁴¹ Bunun için bak. Osmânzâde Tâ'ib Aḥmed, *Ḥadîqat ül-vüzerâ (Der Garten der Wesire*, Freiburg 1969, s. 79-80.

⁴² BA, *Maliye Defterleri Tasnifi*, no. 998, 23308, s. 115.

⁴³ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, İstanbul 1287, II, 196; Kara-çelebizâde Abdülaziz, *Ravzatü'l-ibrâr*, Bulak 1248, s. 598; BA, *DHRD*, no. 4, s. 245.

⁴⁴ İsmet İlter, *Tarihî Türk Hanları*, Ankara 1969, s. 92 vd.

⁴⁵ BA, *DHRD*, no. 127 mükerrer, s. 199 ve 355.

Mimarî Tarihi ile ilgili bir kısım belgeler de doğrudan doğruya uzun yıllar içerisinde kâh bakımsızlıktan, kâh bir yangın neticesinde harap olan, tamir edilen veya yeniden yapılan eserleri haber vermektedirler. Nitekim, 1763 senesi sonlarına ait bir belgede "... medine-i Yenişehir-i Bursa kasabası vasatında (ortasında) hüdâvendigâr-ı esbak Gazi Sultan Orhan... hazretlerinin cidâr-ı erbaası (dört duvarı) kârgir ve sakafı kiremit puştde (örtülmüş) ile bina buyurdıkları cami-i şerifin müstakillen vakfı ve mütevellisi ve kimesnenin nezâretinde olmayup, bi-kazâi'llahi teâlâ muhterik olmağla (yanmakla) ... tamir ve ihyâ olunmak bâbında ...⁴⁶" kısmı okunmaktadır. Sayın Ekrem Hakkı Ayverdi'nin, hakikaten çok büyük bir çalışma ve emek mahsulü olan çok nefis baskılı *Osmanlı Mimarîsinin İlk Devri* adlı eserinde, 1923 senesinde yeniden yapıldığını söylediği Yenişehir'deki Orhan Gazi camii'nin daha eski devrelerine ait resimler⁴⁷, bu ilk devir Osmanlı mimarî eserinin kaçınıcı baharını yansıtmaktadırlar? XVIII. yüzyıldaki inşaat, bu camii'nin kaçınıcı şekil değıştirmesini ifade etmektedir? Bu cami, o zamandan 1923'e kadar geçen 260 sene içerisinde, daha kaç defa kalıp değıştirmiş veya tamir görmüştür, şimdilik bilgimizin dışında, meçhulümüzdür.

Yine Orhan Gazi devri eserlerinden, İznik'teki camii, etrafı tahta dükkânlarla çevrili olduğu için, 1559'da yanmış, yerine yenisi yapılmıştır.⁴⁸ Sayın Ayverdi'nin bu eser hakkındaki mütalâaları, Sayın Aslanapa'nın mahallinde yaptığı kazının sonuçları hangi Orhan camii'nin kalıntıları hakkında fikir vermiştir, kesin bir kanaat izhar etmek, mümkün olmasa gerektir⁴⁹.

Arşivlerimizdeki bir kısım belgeler de yapılan veya tamir edilen eserleri bütün ayrıntıları ile, ölçüleri ile tanıtmaktadır. Bunlar, doğrudan doğruya, inşaat ve tamire ait keşif raporlarıdır. 1637'de inşaatı biten, Eski Malatya'daki Silâhdar Mustafa Paşa Hanı'nın, aynı tarihteki bir keşif sureti, bize hâlen iç-han kısmı ile, cephesindeki, kendisine aidiyeti bile zor fark edilebilen bir kaç dükkânı ile çok harap portali kalmış bu eserin, mahiyeti hakkında sağlam bir fikir vermiş, hatta 1932'de bu hanı ziyaret ederek, pek kıymetli bir planını yapmış olan

⁴⁶ BA, *Cevdet-Evkaf tasnifi*, no. 9280.

⁴⁷ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı mimarisinin ilk devri*, İstanbul 1966, I, 206-7.

⁴⁸ BA, *Mühimme Defteri*, no. 3, s. 218.

⁴⁹ Ekrem Hakkı Ayverdi, *aynı eser*, I, 160; Oktay Aslanapa, *İznik'te Sultan Orhan İmâret camii kazısı, Sanat Tarihi Yılığ*, İstanbul 1965, s. 16-31, almanca tercüme: 32-38.

ünlü Fransız Sanat Tarihçisi Albert Gabriel⁵⁰'in planının da tas-
hine imkân sağlamıştır⁵¹.

Diyarbakır'daki meşhur Ulu-cami'nin 1712'de yandığına, Mak-
tul-zâde Ali Paşa tarafından tamir ettirildiğine dair 28 beyitlik bir
tarih manzûmesini ihtiva eden bir kitabenin caminin harîm kısmı
içinde, orta sahnada, mihrabın üzerinde olduğu bilinmektedir⁵². Bu
tamire ait, gayet ayrıntılı bir keşif, yine Başbakanlık Arşivi'ndeki bir
defterin içinde bulunmaktadır⁵³. Bu belge, muhtemelen caminin
tamirinden önceki durumunun aydınlatılmasına vesile olacaktır.

Yine, böyle bir keşif, hâlen Çakıt-suyu kenarında çok harap bir
şekilde duran Bayram Paşa Hanı⁵⁴'na aittir. 1729'da buradaki handa
bir cami, iki vezir odası, arpa ve saman anbarları, bir fırın ve bir mina-
renin mevcut olduğunu haber vermektedir⁵⁵. Antakya-Belen arasın-
daki Karamort Hanı⁵⁶ da, yine 1792'deki tamiri vesilesi ile, bütün
ayrıntıları ile gözler önüne serilebilmektedir. Bu han 1704'de vezir-i
azam Damat Hasan Paşa tarafından, mahallinin şenlendirilmesi mak-
sadı ile yaptırılmıştı.

Bu gibi tamirle ilgili belgelerden kazanılan bir başka husus da,
bazı ölçü birimlerinin bugün kullanılan metrik sisteme göre hesaplan-
masında sağladığı fayda olmaktadır. Silâhdar Mustafa Paşa'nın Eski
Malatya'da yaptırdığı hana ait keşiften bir "zırâ"nın 68,5 santimetre
olduğu hesaplanabilmiştir⁵⁷, ki Walther Hinz⁵⁸ tarafından verilen
bilgiye tıpa-tıp uymaktadır, onun eşsiz ilmî dakikliğinin bir örneğini
vermekte, onun münakaşa götürmez bir delili olmaktadır.

⁵⁰ *Voyage archéologiques dans la Turquie Orientale*, Paris 1940, I, 275.

⁵¹ Nejat Göyünç, *Eski Malatya'da Silâhdar Mustafa Paşa Hanı*, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, I, 1970, s. 63-62.

⁵² Mahmut Akok, *Diyarbakır Ulucami mimari manzumesi*, *Vakıflar Dergisi*, VIII, 1969, s. 137; Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul 1971, 30.

⁵³ BA, *Maliye Defterleri Tasnifi*, no. 3882, s. 386-8.

⁵⁴ Hanın bugünkü durumu hakkında malûmat lutf eden İlähiyat Fakültesi Sanat Tarihi Asistanı Yüksek Mimar Dr. Yılmaz Önge'ye teşekkürü bir borç bilirim.

⁵⁵ BA, *Maliye Defterleri Tasnifi*, no. 3172, s. 32.

⁵⁶ Şahhüseyn Şahin, *Karamort Hanı*, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Mezuniyet tezi.

⁵⁷ Erol Özbilgen, *Eski Malatya'da Silâhdar Mustafa Paşa Hanı'nın restitüsyonu hakkında*, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, I, 1970. s. 102.

⁵⁸ *Islamische Masse und Gewichte*, Leiden 1955, s. 58.

Anadolu'da XVI. ve XVII. yüzyıllarda, yol uğrağı olan yerlerde ve kavşaklarda, gelen-geçenlerin emniyetini sağlamak maksadı ile, çevre halkının buralara yerleştirilerek, orayı şenletmeleri arzu edilir, bu gayeye de halkın bir kısım vergilerden muaf tutulması karşılığında erişilirdi⁵⁹. Bu metodun XVIII. yüzyıl başlarında da uygulandığı, Damat İbrahim Paşa tarafından, Akşehir-İlgin arasında Arkıd-hanı mevkiinde cami, mektep, han, çarşı, medrese, çeşme ve kuyu yaptırılarak burada bir şehir kurdurulduğu, yarımşar saat mesafede bulunan Arkıt, Kuyumcu, Kekeç ve Şekerli köylerinin halkı getirtilerek, buraya yerleştirildiği bilinir⁶⁰. Bu husustaki belgeler, o devirdeki devlet yönetimi ile ilgili ayrı birer sosyal ve ekonomik yönü bize aksettirmektedirler. Bugün ancak iktisaden ileri gitmiş memleketlerde, geri kalmış bölgelerin kalkındırılması için uygulanan tedbirlerin, Osmanlı İmparatorluğu'nda çok daha önceki yüzyıllarda yürürlükte olduğunu göstermesi bakımından ilginçtirler.

Arşiv kayıtlarından Anadolu'nun Osmanlı öncesi devirlerine ışık tutabilenlerine de rastlanmaktadır. (Eski) Malatya'daki Ulu-cami ("câmi-i kebîr") mahallesinde Atabeg tarafından yaptırılmış olan bir bîmar-hâne (hastane), yine aynı zatın eseri Küçük mescid, şehrin dışında Meşak-kapusu civarında Altun-apa hamamı Anadolu Selçukluları devrini hatırlatmaktadır. Yine Osmanlı Tapu-Tahrir Defterleri'nde (Eski) Malatya'daki üç kervansaraydan bahs olunmaktadır ki, 1530 tarihinde harap durumda olan bu kervansaraylar Sultan Alâeddin evkafı arasında gösterilmektedir⁶¹. Ankara-Kırşehir arasında Çaşnığir-köprüsü mevkiinde "*Sultan Alâeddin zamanından kalmış bir harâbe han*" 1581 tarihine ait bir belgede⁶² zikr olunmaktadır. Gerçekten de burada bir selçuklu hanının mevcudiyeti bilinmekle beraber⁶³, hakkında pek fazla malûmatımız da yoktur. 1718-19 senelerine ait bir kaç belgede de "*Ürgüç kazasına tâbi Avanos nâm karyede vâki Sultan*

⁵⁹ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda derbend teşkilâtı*, İstanbul 1967, s. 95 vd.; Nejat Göyünç, *XVI. yüzyılda Mardin sancağı*, 71.

⁶⁰ İbrahim Hakkı Konyalı, *Akşehir*, İstanbul 1945, s. 633; BA, *DHRD*, no. 31, s. 39, 81 ve 233; no. 32, s. 13.

⁶¹ Nejat Göyünç, *Kanûni devrinde Malatya, VII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, Ankara 1973, II.

⁶² Nejat Göyünç, *XVI. yüzyılda Ruûs ve önemi*, s. 31, not 81.

⁶³ M. Kemal Özergin, *Anadolu'da Selçuklu kervansarayları*, *Tarih Dergisi*, XX, 1965, s. 156'da: *Köprü-köy hanı*.

Alâeddin vakfi” bir medreseden söz edilmekte, ismini, okuyabildiğimiz kadarı ile, “*sellâb-sâlâr*”, “*sarâ-y-sâlâr*”, “*şarâb-sâlâr*” şekillerinde tesbit etmek mümkün olmaktadır⁶⁴. Aynı zamanda bir zâviye (“*zâviye-i şarâb-sâlâr*”, “*şarâb-sâlâriyye zâviyesi*”) olan ve geçen yüzyılın ilk çeyreğinde henüz faaliyet halinde bulunan bu bina kimin eseridir? Bu zâviye ve medresenin isminin “*şarâb-sâ*” şeklinde yazıldığına rastlanmaktadır. *Şarâb-sâlâr* Anadolu Selçuklu Devleti’nde mühim bir sâray memurunun unvanıdır⁶⁵. Bu deyim, ister-istemez, hatıra hem Avanos’taki Sarı-Han⁶⁶1, hem de Antalya-Alanya yolunda II. Gıyâseddin Keyhüsrev tarafından yaptırılan bir başka hanı getirmektedir: “*Şeref-sa*” kelimesinin bozulmasından meydana geldiği söylenen “*Şarap-sa*” ismini taşıyan Han. Aceba, medrese ile han, “*şarâb-sâlâr*” ile “*şarap-sa*” arasında bir ilişki kurulabilir mi, kestiremiyorum.

Osmanlı-Türklerinin Balkanlarda feth ettikleri yerleri de birer Türk-yurdu olarak benimsedikleri, daha XIV. yüzyıl ortalarından itibaren Anadolu’dan Rumeli’ye pek çok göçler olduğu, oralarda camiler, tekkeler, okullar yaptıkları, köprüler kurdukları, Rumeli Türklerinden pek çok kimsenin de osmanlı idaresinde mühim hizmetlerde buldukları bilinmektedir. O kadar ki, Balkanları Osmanlı-Türklerinin yurt olarak benimsemeleri, kanaatimizce, bugün Anadolu’nun osmanlı idaresi zamanında –eğer doğru ise– üvey evlât muamelesi görmesinin de bir bakıma sebebi olmuştur, denebilir. Buralarda yapılan Türk eserleri, bir çok yerli ve yabancı araştırmalara konu teşkil etmişlerdir⁶⁷. Lâkin, hâlen mevcut binalara ve seyahat-nâmelere (Evliya Çelebi de dahil) dayanılarak yapılan bu incelemeler

⁶⁴ BA, *DHRD*, no. 27, s. 3, 372; no. 28, s. 231 ve 250; no. 29, s. 256.

⁶⁵ Bu deyim için bak. A. C. Schaendlinger, *Ämter und Funktionen im Reiche der Rümselfschuken nach der “Seltshukengeschichte des Ibn Bibi” WZKM*, sayı 62 (1969), s. 189.

⁶⁶ Tahsin Özgüç - Mahmut Akok, *Sarıhan, Belleten*, XX, 1956, s. 383.

⁶⁷ Bir kaç örnek olarak: Semavi Eyice, *Yunanistan’da Türk Mimari Eserleri, Türkiyat Mecmuası*, XI, 1954, s. 156-182; XII, 1955, s. 205; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Yugoslavya’da Türk âbideleri ve vakıfları, Vakıflar Dergisi*, III, 1956, s. 151-223 ve levhalar; M(achiel). Kiel, *Bulgaristan’da Eski Osmanlı Mimarisinin bir Yapıtı, Belleten*, XXXV, 1971, s. 45-52; aynı yazar, *Observations on the History of Northern Greece during the Turkish Rule, Balkan Studies*, XII, 1971, s. 415-462; Eşref Eşrefoğlu, *Bulgaristan Türklerine ve Rusçuk’taki Türk eserlerine dair 1897 tarihli bir rapor, Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, I. 1972, s. 19-36 ve levhalar.

yetersiz olmaktadır. Bir örnek olarak Mora'yı alalım. Mora'dan muhtelif tarihlerde pek çok büyük devlet adamı yetişmiştir. Karamort Hanı'nı yaptıran Damat Hasan Paşa, XIX. yüzyılın sadrazamlarından Derviş Mehmet Paşa, ilk Paris ve Londra ikamet elçilerimiz Es-seyyid Ali ve Âgâh Efendiler Moralı'dır⁶⁸. Bugün Mora'ya gidenler Türk devrinden kalma Anabolu (Nauplion)'da iki cami, Korint (Gördüs)'te bir harap Gülşeni tekkesi, bir iki de Türk kalesi görebilirler. Halbuki Mora'da arşiv belgelerinden anlaşılabilmesine göre, 16 şehirde vakıf yapılmış Türk mimarî eserlerinin isimlerini, mahiyetlerini tesbit etmek mümkün olmaktadır⁶⁹. Bu bakımdan arşivlerimizdeki belgeler, terk edilen ülkelerdeki faaliyetlerimizi saptamak yönünden de önemlidirler.

Arşivlerimizde, XVIII. yüzyılda Anadolu'daki medreselerden bir kısım müderrislerin İstanbul'a gelerek vazife aldıklarına, fakat bunların eski, başka şehirlerdeki görevlerini de uhdelerinde bulundurduklarına, bu durumda olanların yerlerine iadesi için devlet adamlarının nasıl çaba harcadıklarına dair belgeler de vardır. Bunları okudukça, Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet adamlarının merkezîyetçi bir sistem uygulamaları nedeni ile, Anadolu'daki medreseleri söndürdükleri yolundaki, belgelerden habersiz, gerçeklerden uzak kanaatler hatıra gelmektedir.

Yukarıda, ancak pek azı hakkında bazı örnekler verebildiğimiz arşiv belgeleri, Türk toplumunun engin tarihi içerisindeki yaşantısı, sosyal, sanat ve iktisadî hayatı hakkındaki kanılarımızı değiştirebilecek niteliktedir. Bugün faydalanılabilen belgeler hem okuyucuya sunulanların çok azını teşkil ederler, hem de onların bütünü, var olanların çok azıdır. Pek çok belgeler sandıklar içerisinde, depolarda, beton zemin üzerinde, tozunu çamurlaştıran, çatıdan damlayan yağmur tanecikleri altında görücüye çıkacakları günü beklemektedirler. Bakımları ve ihtimamları, az sayıdaki fedakâr arşiv memurlarının insan-üstü güçlerine, kendilerine karşı besledikleri hudutsuz bağlılık ve sevgiye kalmıştır. Türk siyasî hayatını olduğu kadar, Türk Kültür Tarihi'ni de aydınlatacak olan bu belgelerin daha fazla istifade

⁶⁸ Ercümen Kuran, *Avrupa'da Osmanlı ikamet elçiliklerinin kuruluşu ve ilk elçilerin siyasî faaliyetleri*, Ankara 1968, s. 25-35.

⁶⁹ Nejat Göyünç, *Mora'da Osmanlı-Türk inşa faaliyetleri, Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, I, 13-8.

edilebilir hâle getirilebilmelerinin tek yolu, günlük gâileler arasında bunalan yöneticilerimize, arşivlerle ilgili meselelerin önemini anlatabilmenin imkânlarını yaratabilmek, onların da bu sorunlarımıza eğilebilmelerini sağlayabilmektedir. Yoksa, bir yandan bir miras-yedinin paranın değerini bilememesi örneğinde olduğu gibi, herkesi hayretlere düşürmüş olacağız, diğer taraftan da, XVIII. yüzyılda Karadeniz Ereğlisi'ndeki gibi, bir çok meşhur reislerin (tarihçiler veya tarihle ilgilenenler) fikir gemileri, yalnız hayırsever, feragatkâr dervişlerin yakabilecekleri odun ateşinin titrek, zayıf alevinde, karanlıklar engininde yollarını iyi tayin edemiyerek, karaya oturmakta devam edeceklerdir.

